

BODÓ IBOLYA

Shakespeare a magyar irodalomban

A kezdetektől a XIX–XX. század fordulójáig

A XVI–XVII. századi angol drámaíró és költő, Ben Jonson a következőket írta kortársáról, a 400 évvel ez előtt elhunyt Shakespeare-ről: „Nem egyetlen koré volt, de örök [...] / Költők csillaga, fényesen ragyogj, / biztasd, vidítsd a bágyadt színpadot, / mely, ha elszálltál, gyászol, mint az éj, / s napot csak műved fényétől remél.”

Shakespeare sorsa a zsenié: minden kor emberéből szenvedélyes véleményt vált ki: vagy szidalmazzák, vagy elragadtatással magasztalják – közömbös senki sem maradhat művei iránt.

Saját korában csak kevesen értékelték. A XVII. század angol ízlését a francia dráma modellje határozta meg. A szigorúan betartott kompozíciós szabály: a hármas egység (tér, idő, cselekmény egysége), a csiszolt, finomkodó stílus uralkodott az angol irodalomban is. Azután elérkezett a XIX. század, amely már kitüntetett jelentőséget tulajdonított Shakespeare szellemi örökségének. A nagy drámaíró hőseiben az általános emberit tükrözi vissza, azt, ami minden emberben közös, korra és fajra való tekintet nélkül. Ezért hatott minden nemzet irodalmára, melyeknek „értéke arányosan emelkedik azzal a termékenyítő hatással, melyet Shakespeare-től von” (CSÁSZÁR Elemér).

A magyar irodalomtörténet büszkesége, hogy nálunk kezdetétől fogva, úgyszólván egyhangú elragadtatással fogadták Shakespeare műveit. Diadalának csúcspontját Magyarországon az 1840-es években érte el, a hazafias és nemzeti érzések kibontakozásának korában. Riedl Frigyes szerint a keresztény és az antik szellem után Shakespeare tette a legnagyobb hatást irodalmunkra.

A magyar drámairodalom jelentős részben Shakespeare ihletésére indult virágzásnak. Nálunk már Shakespeare-kultusz volt, amikor még magyar színpaddal sem rendelkeztünk. A magyar Shakespeare-honosítás művelődéstörténeti szempontból is több érdeket szolgált, mindenekelőtt a magyar színjátszás kialakulását, amely aztán magyarosító és „pallérozó” hatással volt a színházzal éppen most ismerkedő, egyes összetételű közönségre.

Tavaly világszerte megemlékeztek William Shakespeare-ről halálának 400. évfordulója alkalmából. Jelen írást az emlékévként zárultával tesszük közzé.

Shakespeare neve hazánkban először egy német nyelvű nyomtatványon fordult elő 1773-ban. A Shakespeare-kultusz kezdetét azonban 1777-től számítjuk, ekkor írta le először magyar író, Bessenyei György Shakespeare nevét a *Magyarságban*. „Effrayentes mais sublimes” („ijesztők, de fenségesek”) – mondta a Shakespeare-drámákról Bessenyei.

A magyar Shakespeare-recepcióban fontos helye van Szerdahely György egy 1778-os, Budán megjelentetett latin nyelvű esztétikai munkájának, amelyben a szerző Shakespeare-t Homérosz, Aiszkhülosz, Szophoklész után említette. A későbbi évek folyamán, úgy látszik, Szerdahely egyre behatóbban tanulmányozta a nagy angol drámaírót. Ő az, aki több dráma (*Hamlet*, *Macbeth*, *Lear király*, *Rómeó és Júlia*) említése mellett, már eléggé jellemzően ismertette nézeteit Shakespeare-ről:

„Shakespeare a természet csodája, atyja és megteremtője az angol színháznak; képzelme könnyed és dús, elméje gyors és világos, szelleme heves és fennkölt, szenvedelme legmagasb szárnyalású, entuziaszusa hihetetlen. Nálánál senki jobban az emberi lélek föllobbanásait meg nem figyelte...”

Sándor István, a magyar bibliográfia megteremtője látott először igazi Shakespeare-színpadot 1786-ban, angliai útja alkalmából. Élményéről lelkesedéssel számolt be, és megállapította, hogy szomorújáték játszásában az angolok minden más nemzetet felülmúlnak. Ugyancsak 1786-ban látta Kazinczy is a bécsi Burg-Theaterben a legnagyobb Shakespeare-darabot, a *Hamletet*. A fogékony költő még intenzívebben reagált a látottakra, mint Sándor István. Azon nyomban fordítani kezdte a drámát a Schröder-féle prózai átdolgozásból. „Kazinczy a magyar irodalom nagy gyöngyhalásza, aki valóságos bűvár-szenvedéllyel hozza felszínre a világirodalom kincseit” – írta Riedl Frigyes. Kazinczy valóban megszállottként dolgozott; még ebben az évben befejezte *Hamlet*-fordítását, és megnyitotta ezzel a „fordítások korszakát” a magyar irodalomban. Ezeknek a fordításoknak a gyümölcse a nemzeti irodalom felvirágzása, ami nem független attól, hogy kitágult a horizont költőink előtt. „Valamint Egyiptom lapályait a Nílus gazonon áradó hullámai, épp úgy megtermékenyíti a költők képzeletét a nemzetük nyelvén megszólaló Shakespeare” (CSÁSZÁR Elemér).

Nem véletlen, hogy ebben az időszakban Martynovics, Hajnóczy hazájában a nagy angol költő művei egyértelmű lelkesedést váltottak ki. Shakespeare

a lázadás, a korlátlan szabadság költője – s a kor, a magyar Shakespeare-honosítások kora lázadó indulatoktól terhes. És mivel oeuvre-jében az egész világ benne van, így a XVIII–XIX. század magyarja számára is volt mondanivalója.

Kazinczy Hamlet-fordítását Prónay Lászlónak ajánlotta, neki írta egyik levelében: „Tudjuk, hogy az a rémítő borzadás, amelyet a *Hamlet* személye és a kísértet támaszt a nézőkben, nagyon analogizál nemzetünknek mostani nem rózsaszínű érzéseivel.”

A magyarországi német színészek először a *Hamletet* mutatták be 1774-ben Pozsonyban, majd 1776-ban Pesten. Az egész nemzet ügye volt egy magyar anyanyelvű színtársulat létrehozása, amely az 1790-es évvel, Kelemen László társulatának megalakulásával valósult meg. A színészetet a hazafias érzés hevítette. „Nálunk nem az elmélet hódította meg Shakespeare-t, hanem a színészet” (RIEDL Frigyes). Maroknyi lelkes csoport, városról városra járva ismertette meg a néppel Shakespeare-t – vállalva a nélkülözést, megvetést és minden nehézséget, amely az úttörőknek osztályrészül jutott.

A Hadi és más nevezetes Történetek 1790. évi szeptember 3-i számában olvashatjuk: „Kassa mellől következő örvendetes Tudósítás érkezett hozzánk: Hazánknak egy nagytekintélyű Fija, jól érezvén, melly igen fogja segíteni Anyai Nyelvünknek elterjedését s gyarapodását az, ha Iróinknak játszó színre készített darabjaik nem csak olvastatnak, hanem közönségesen el is játszódtnak, nevezetes jutalmat rendelt annak a Játszóseregnek, amely Kazinczy Ferencz Úrnak *Hamletjét*, illendően elkészülvén, Budán el fogja játszani... nints egyéb hátra, hanem hogy azok, a kik magukat Személyeknek felvállalásokra, melyek *Hamletben* előfordulnak, alkalmasaknak érzik, Budán, Strohmayer Úr könyvtárú boltyában (ahol Hamletek elegendő számban vagynak letéve) magokat jelentsék... Legelőbb az fog a felvétendő játszóknak tekintetni, hogy tiszta Magyar Accentussal szóljanak, és beszédeken idegen iz ne esmértessek...” Ugyancsak a fentnevezett újságban jelent meg 1790 januárjában az első behatóbb megemlékezés Shakespeare-ről, Kerekes Sámuel tollából: „Hamlet, egy igen nevezetes szomorú Játéka ama halhatatlan Shakespeare-nek, az Angol nép Bálványának, kinek születése napját úgy üli a Nemzet, mint Innepet és akinek tetemei a királyok tetemei közt nyúgosznak. Ezen tiszteletet Shakespeare-nek nem a származás, hanem az ész szerzette.” Az a tény, hogy Kerekes az

ész elsődlegességét hangsúlyozta a származással szemben, a felvilágosodás (az enciklopédisták), valamint a francia forradalom hatását mutatja.

1807-ben az erdélyi színjátszó társaság egy része Pestre került. Kazinczy Hamlet-fordítását Pesten is színrevitték, majd *A makrancos hölgy* átdolgozása és a *Sok hűhó semmiért* következett. A Shakespeare-honosítás elsősorban a színészet érdeme. Állandóan műsoron tartották a darabokat, amelyek hálás, sokszínű szerepet adtak a színésznek, és gazdag élményt a közönség minden rétegének. Mint Hevesi Sándor írta: „Shakespeare a színpad paradoxonjának a legtokeletesebb megvalósulása. Kell a tömegnek és kell a választottaknak.” A mágikus költő példája a drámai műfaj felé fordította költőink figyelmét. A XIX. század első felében a magyar drámairodalom is virágzásnak indult. Két iskola, a szigorú kompozíciós szabályokat betartó, zárt világú francia dráma (Corneille, Racine), valamint a shakespeare-i iskola között kellett választania az éppen kifejlődőben lévő magyar drámairodalomnak, amely az utóbbit választotta – természetesen nem függetlenül az ugyancsak shakespeare-i elveket valló német drámairodalomtól.

A francia drámánál a külső természet háttérbe szorul, vagy néma, ezzel szemben „Shakespeare drámái az élet széles képét adják, az egész világot, minden jelenségét, a tragikust a nevetséggel vegyítve, az élet minden alakját, a dicsőt, a gonoszt, a bolondot, az örültet, a részegyet, az állat-embert” (RIEDL Frigyes). Shakespeare hősei a temperamentum emberei, intenzív érzelmi életet élnek, nagyszabású, nem mindennapi egyéniségek – nagy szenvedélyekkel. A jellemzés helyes módjára is megtanít: azokat a jellemvonásokat színezi, amelyek valóban megtalálhatóak az egyénben. Nem idegen típusokat eszményít (lásd Shakespeare hatását Katona Tiborc-ábrázolására); hőseinek beszédével is jellemez, „dictioja kifejezi a hős lelkiállapotát, nem szentenciákat hallunk, hanem valóságokat” (RIEDL Frigyes).

Shakespeare-nél a színváltozások gyakorisága is különböző. Csapong időben és térben – evilágon és túlvilágon egyaránt, és mindezt bámulatos természetességgel teszi, boszorkányos varázserővel bénítva meg tiltakozó józanságunkat. A kompozíciós forma csak eszköz számára, hogy a lényegét fejezze ki.

A kezdeti bizonytalankodás, utánzás után kialakul a magyar drámairodalomban a „helyes középút” a francia és a shakespeare-i drámamodell között. Eszerint elvetik a hármas egységet, de a felvonáson belül nem

változik a szín, nincs időbeli ugrás. Mindez jelzi, hogy a XIX. században komolyabb esztétikai, dramaturgiai, történeti és filológiai vizsgálatok tárgya lett Shakespeare.

Shakespeare-utánezat csak kevés található nálunk, ezek is inkább az igazi drámairodalmat megelőző korból; maguk a darabok jelentéktelen, kezdetleges művek. 1794-ben írta Dugonics András *Etelka Kármelben* című drámáját, amelyen erősen érezhető a *Vihar*, a *Cymbeline* és a *Téli rege* hatása. 1795-ben egy Lear-utánezat jelent meg: Mérey Sándor *Szabolcs vezér* című drámája, amely Leart magyar névvel látta el, és hazai környezetbe helyezte. E mű – a kortársak beszámolóí szerint – magasabb színvonalú volt, mint Dugonics alkotása, ám sajnálatos módon elkallódott.

Magyarországon a Shakespeare-paródia műfaja sem honosodott meg. Bár utóbbira történtek kísérletek, így Bolyai Farkas *Párizsi per* című drámája a *Rómeó és Júlia* mintájára készült 1818-ban.

Ugyanakkor olyan drámák is születtek, amelyek csak egy-két motívumot vettek át a nagy angol drámaírótól, és azt átalakítva illesztették be a cselekménybe. Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* (1814) című drámájának előszavában hivatkozott Shakespeare-re. Ez a mű tulajdonképpen dialogizált elbeszélés, amelyet esztétikailag értékesebb történeti drámák követtek az 1810-es, '20-as években: a *Bánk bán* (nem azonos Katona József alkotásával!), amely az élesesű, keserű bolondot is szerepelteti a cselekményben, illetve a *Kun László*, amely a Lear-téma hatását tükrözi, különösen Zongor és gyermekeinek jelenetében.

A legtöbb Shakespeare-reminiscencia a fiatal Katona József *Lucza széke* című drámájában található, amelyet a drámaíró 1812-ben írt. Hősében hamleti vonásokat fedezhetünk fel. Ugyancsak a *Hamlet* és a *Macbeth* hatása érezhető Katona 1813-as *Ziska* című drámájában.

Shakespeare a nemzeti történelem felé fordította költőink figyelmét. A történeti drámát erős nemzeti érzés jellemezte, s célja – Shakespeare hatása alatt – olyan eseménysorozat kiválasztása volt, amely már költői erejével is hatni tud. Katona József politikai eszméit is belevitte történeti tragédiájába, a *Bánk bánba*, amely messze kimagaslik a magyar drámák közül. „Ami az angolnak Shakespeare, az nekünk Katona: legnagyobb és egyben legnemzetibb drámaírónk” – írja Császár Elemér. A *Bánk bán*nal jelent meg drámairodalmunkban az új kompozíciós törek-

vés. A mű stílusa, szerkezete eltért a Shakespeare-drámákétól, mégis leginkább az angol drámaíró szellemiségét idézte fel. Mint Alexander Bernát mondja: „... úgy hatott rá, mint egy nagy lélek hat egy nagy-nak induló lélekre”. Tragikus stílusa szaggatottabb, zordonabb, mint Shakespeare-é, de Bánk jellemében rokon Othellóval, Coriolanusszal, Brutusszal, Hamlettel. Bánk az ellentétes hatások között ugyanúgy őrlődik, mint Othello, cselekvésre éppolyan nehezen szánja rá magát, mint Hamlet. Bánkban a „gondolatok, kételyek fellépnek, küzdenek egymással, elvonnulnak; a gyanú, mint valami bőszt kutya, Bánk körül ugrál, előre, hátra siet, felugatja az elhatározást” (RIEDL Frigyes). Katona azonosul hősével: „Én vagyok Bánk, én Zách Felicián, aki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi háznépet akar eltörölni.” Méltó ez a mondás a magyar nemzeti dráma megteremtőjéhez.

A XIX. század nagy magyar államférfija, Széchenyi István és Shakespeare között is szellemi rokonság van: az érzelmek nagyfokú intenzitása. Széchenyi lelki alkata a nagy Shakespeare-hősökére emlékeztet. „Kínos tépelődéseiben, lelkiismerete gyötrelmeiben mintegy in statu nascendi szemlélhetünk shakespeare-i tragikus küzdelmeket” – írja róla Riedl Frigyes. Az angol drámaíró műveit Széchenyi Schlegel-Tieck német fordításából ismerte meg, azonban 1815-ös londoni tartózkodása idején már eredetiben olvassa. „Csak könyvekben élek, és behatolok egészen az angol költészet templomáig, Shakespeare-ig” – írja útinaplójában.

Az 1830-as al-dunai hajózása idején – a közlekedési állapotokat tanulmányozva – kapta kézhez Döbrentei Gábor *Macbeth*-fordítását. 1852-ben lázas önmarcangolással magát okolta a magyarság sorsa miatt. Naplójában a következőket írta: „Nincs egy percig sem lelkinyugodalmam... Úgy, mint Macbeth előtt megjelenik Banquo szelleme, úgy jelennek meg előttem milliók, vérben, fagyban, kétségbeesésben.” Az öreg Széchenyit Riedl Lear-hez hasonlítja.

Vörösmarty 1820-ban, börzsönyi tartózkodása idején kötött barátságot Teslér Lászlóval, aki nagy hatást gyakorolt a költő szellemi fejlődésére. Ő ismertette meg Shakespeare-t is az ifjú Vörösmartyval. „Shakespeare világát választjuk lakul, / Hogy míg zajával eltelik szívünk, / Ne halljuk itt a külvilág zaját, / Mely édes álmainkat elveri” – írta ekkor a költő.

Vörösmarty nagyon szerette Shakespeare-t, behatóan tanulmányozta műveit, s motívumait tudatosan

alkalmazta drámáiban, sőt, *Eger* című epikus alkotásában is. Művészetét páratlan értékűnek tartotta. 1821-ben írt drámájában, a *Salamon királyban* a *Julius Caesar* hatása érezhető, de fellelhető a bölcselkedő hajlam megjelenítésében is. Shakespeare stílusára mindenekelőtt a képszerűség jellemző. Döbbenetes erővel tudja a legelvontabb eszméket is képekké eleveníteni. Ezért mondja róla Hevesi Sándor, hogy a Shakespeare-drámákban sok a filmszerű mozzanat. S nyelvében és stílusán kívül, amelyekre még visszatérünk, ebben a legszembetűnőbb a rokonság Shakespeare és Vörösmarty között. A reformkori költőnél gazdagabb képalkotó fantáziával senki nem rendelkezett a magyar irodalomban. A mesealakok színpadi megelevenítésére nézve is kétségtelenül Vörösmarty *Csongor és Tündéje* közelíti meg leginkább Shakespeare tündérvilágát. Az 1830-ban írt regényes színmű mesejáték méltó párja a *Szentivánéji álom*-nak. Gyulai Pál szerint Vörösmarty „nyelve épp oly zengő, mint a nagy angol költőé: színes, árnyaló, kifejező, hangulatokhoz és a hullámzó érzelmekhez simuló, tele bájjal, zeneiséggel, líraisággal.” Milton Shakespeare-t „sweetest Shakespeare, fancies child”-nak, a legédesebb képzelet gyermekének nevezi, ám e bűbajos mesejátékkal Vörösmarty is méltónak bizonyul erre az elnevezésre.

A játékoság mellett a mély filozofáló költői hajlam is hangot kap a *Csongor és Tündében*. Vörösmartyt megragadja a halál minden szenvedéstől megváltó gondolata a *Hamletben* – ez a hatás érezhető a Tudós monológján. Tragikus és komikus hatás váltakoztatásában is követi nagy elődjét kevésbé ismert drámáiban: a *Kincskeresőkben*, a *Salamon királyban*, a *Vérnászban*, az *Áldozatban*, a *Cillei és a Hunyadiakban*. Ezekben zömmel nagy történeti alakokat, eseményeket dolgoz fel. Vers és próza a jelenet emelkedettsége szerint váltakozik; a főcselekmény mellett mellékselekményre is kitér.

A magyar vígjáték Plautus, Terentius nyomán indult meg. Vörösmarty (és jóval később Rákosi Jenő) próbálta a shakespeare-i hagyomány felé terelni. Hatása elsősorban a szatirikus elem teljes mellőzésében található Vörösmarty vígjátékában, az 1835-ben írt *A fátýol titkaiban*.

Vörösmarty Mihállyal kezdődött a művészi Shakespeare-fordítás és az elvi szempontok szerinti Shakespeare-kritika. 1837-ben írta a Dramaturgiai Lapokban: „...sajnos nincs Rómeónk, nincs Learünk, nem láthatjuk *A velencei kalmárt*, Hamletnek csak

árnyékát bírjuk...” Ezt a hiányt pótlendő kezdett a fordításhoz, Chénier fordítási elveit tartva szem előtt, amelyek szerint nem a szót, hanem a lelket kell lefordítani. Vörösmarty vallotta, hogy Shakespeare fordítása felér a szépirodalom felével.

1834-ben mutatták be a *Macbethet* Budán, s ettől kezdve Kassa, Komárom, Kolozsvár után a főváros színpadát is Shakespeare uralta. Lelkes hangú kritikák méltatták a darabokat, amelyeket egyre több vezető színész választott jutalomjátékkul, bár a fordítások még kezdetlegesek, művésziellenek voltak.

1837-ben már rendelkezünk Nemzeti Színházzal, de nem volt még meg a kapcsolat az irodalom és a színház között. 1838-ban a Pest-Dráma Füzér a színművészet színvonalának emelését és művészi fordítások létrehozását tűzte ki célul.

Riedl szerint Kölcsey a „legshakespeare-telenebb”, s ezt kevésbé szenvedélyes voltával magyarázza. Shakespeare-nél „villámok cikáznak, a magyar költő lelkén méla ború ül, villámok nélkül”. Kölcsey azonban elismerte Shakespeare géniuszát. 1834-ben írta Pozsonyból az országgyűlések idején: „Benne nyugszik ki a napi unalom által okozott fáradalmakat. Mily világ ez, mely az ő műveiben megnyílik. Tele irtózatokkal, tele az emberi természet ezerféle hibáival; de oly való, oly meleg, oly étellel teljes és kolosszális alakban és erőben álló. Kínos ellentét ezen világ mellett ez itteni – erő, melegség és elevenesség nélküli világ.”

Arany János 19 évesen elhatározta, hogy felcsap színésznek. Tanára, Sárvári Pál, aki göttingai tanulmányai idején hallott Shakespeare-ről, biztatta: „csak Shakespeare-t játszani, domine!” Aranyak rövid színészi pályafutása alatt erre nem nyílt lehetősége, de szalontai nótárius korában sokat foglalkozott az angol drámaíróval. Wieland német fordítása után lefordította a *Szentivánéji álmot*, ez a munkája azonban elveszett.

Megmaradt fordításai – amellet, hogy követik Shakespeare dikcióját – Arany költői stílusának jellegzetességeit is magukba foglalják: a tömörséget, a részletek erős kidolgozását, illetve az árnyalatokat is kifejező jelzők használatának művészetét. Hevesi Sándor írja Aranyról: „Ő az egyetlen, aki Shakespeare darabos, szaggatott, véresen igaz és véresen eleven mondatait nem nyírta és fésülte simára, nem olajozta és nem parfümözte meg Schlegelék módjára.” Arany fordításai a műfordítás remekei. A *Biblia* szavait alkalmazza Shakespeare-re: „Nagy vagy a nagyokban,

és nagy vagy a kicsinyekben.” Csodálatos balladaköltészetének szerkezetére a magyar és skót népballada, pszichológiai ábrázolására pedig Shakespeare hatott. Gyulai Pál Arany sírja felett tartott emlékezésében „a ballada Shakespeare-ének” nevezte. Balladáiban gyakori az örülés motívuma. Költőink az örülést főként erkölcsi okokra vezetik vissza. Ez dominál Arany balladáiban is, ahol a kiváltó ok leginkább a büntudat nyomasztó érzése (*Tetemrehívás, Ágnes asszony* stb.). Az örülési folyamat megnyilatkozási formája az egyén jellemétől függően sokféle lehet. A balladák mintegy igazolják azt a definíciót, amely szerint az ember sorsát akarata determinálja.

Minden műfaj a maga körén belül érvényesíti legjobban hatóerejét, így természetes, hogy Shakespeare hatása elsősorban a magyar drámairodalmon érezhető. A legnagyobbak a Shakespeare-motívumok alkalmazása mellett is megőrizték egyéni hangvételüket, ábrázolásmódjukat. Rendkívül nagy számban találhatók azonban olyan művek – még egyébként jelentős íróktól is –, amelyek teljesen önállóan alkotások. Tóth Lőrinc *Vata* (1836) című történelmi drámájában a *VI. Henrik*-ből vett át részletet, jellegében utalt is erre. Tárkyként a magyar trón körüli viszályt dolgozta fel. Gaál József 1838-ban írt *Peleskei nótárius*-ban a komikus hatás kedvéért alkalmazott részletet az *Othelló*-ból. Már az ötlet sem volt eredeti; Gaál Kotzebue-tól vette, aki nagy hatással volt a XIX. századi magyar vígjátéokra.

Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon és Csák Máté* című drámaiban Shakespeare királydrámáinak hatása tükröződik – sajátos módon. Maga Kisfaludy adott ironikus jellemzést a hazafias érzést ébresztgető drámáiról: a darabok végén a magyar tönkreveri elleneit, s ezzel a hatás teljes, a közönség zajos tapsal tünteti ki a szerzőt.

Lukács György írja *Shakespeare és a modern dráma* című munkájában: Shakespeare kompozíciójának lényege erős, a tragikus emberek tragikus érzéseit teljes erővel feltáró nagy jelenetek egymásutánja. Ez a kompozíciós hatás Kisfaludy Károly *Irene* című drámájában éppúgy érvényesült, mint Teleki László *Kegyenc* című római tárgyú történelmi tragédiájában. Az utóbbi szerző állítólag nem volt Shakespeare híve, hatása alól mégsem tudta kivonni magát.

Dobsa Lajos *I. István király* (1861) című drámájában alkalmazott a *III. Richárd*-ban szereplő helyzeteket. A főhős tulajdonképpen Orseolo Péter, aki nagyon emlékeztet jellemében Gloster herceg alakjára.

A *Rómeó és Júlia* és *A velencei kalmár* hatása érezhető Rákosi Jenő *Régi dal régi gyűlölségről* (1867) című színművén. Rákosi „Shakespeare új magyar prófétája” költői dikciójában megmaradt romantikusnak. Vörösmarty után a leggazdagabb nyelvű drámaköltő volt, aki új stílust alapozott meg. Stílusára jellemző a fordulatosság, a szójátékok, élcek alkalmazása. *Aesopus* (1866) című mesejátéka a *Téli rege* és a *Vihar* hatását tükrözi. Az 1867-es koronázásra írta a *Szent korona varázsa* című színjátékát, amelyben shakespeare-i reminiscenciák találhatók. Tárnya: Imre király és öccse, Endre trónviszálya.

Shakespeare római tárgyú tragédiái – a *Coriolanus* kivételével – alig hatottak drámáinkra. Tóth Kálmán kéziratban ránk maradt tragédiája, *Az utolsó Zách* (1858) mellett Szigligeti *Trónkeresője* (1868) állítható párhuzamba a *Coriolanusszal*, de az utóbbi magyar műre Schiller *Demetriusa* is hatott. Szigligeti, bár jól ismerte Shakespeare-t, kevés drámájában alkalmazott tőle kölcsönzött motívumokat. A *Liliomfi* (1849) befejező mozzanata a *Windsori víg nőket* juttatja eszünkbe, az 1840-ben írt *Micbán családja* című drámája pedig *Cymbeline*-hatást mutat.

Hamlet tragikumuma sok magyar író ihletett meg. Shakespeare benne „egy mindinkább terjedő és gazdagodó újkori typust festett... Bűn nélkül, sőt cselekvés nélkül is tragikus ez a typus, már dispositiojánál, lelki erőinek némi ellentétes összetételénél fogva. A Hamletek lelke tragikus... Önbírálatuk és világbírálatuk hajlamuk élessége, finom erkölcsi érzékenységük, a lelki összeütközések komor felfogása nem engedi, hogy az élet forgatagában békében megálljanak” (RIEDL Frigyes). Ilyen lelki alkatúak Kemény Zsigmond hősei is. Évtizedekkel később Rákosi Viktor *Egy falusi Hamlet* (1891) című pszichológiai regényének költői eszméjét is a Shakespeare-drámából meríti.

Madách fiataalkori tragédiája, a *Nápolyi Endre* több Shakespeare-motívumot foglal magában. Ilyen többek között az örültségszínlelés. Endre tudatára ébred a romlott nápolyi udvar ellene irányuló ármánykodásának. Közeledni érzi a veszélyt, s ezt az örültség színlelésével akarja elhárítani. A mű egyik jelenete is hamletti monológgal zárul: „Egy kockavetés, s rajta a lét vagy nem-lét kérdése függ.” A tragédia befejező részében is új, friss erő jelenik meg Durazzo személyében, aki – miként Fortinbras Hamletnek – igazságot szolgáltat a tragikus sorsú hősnek. „Vitéz urak, keressük most meg a halottat, fényes tisztelettel legyen

temetkezése, véle egy nagy lélek szállt alá.” *Csák végnapjai* (1843), majd a *Mária királynő* (1855) című tragédiáiban is felfedezhetők shakespeare-i mozzanatok: *III. Richárd*-i szituációkat dolgoz fel. Berzeviczy Albert is utal az angol és a magyar történeti helyzet hasonlóságára.

Ezek a történelmünk eseményeit feldolgozó tragédiák igazolják azt a Shakespeare-hagyományt, hogy a források alapos tanulmányozása elengedhetetlenül szükséges a drámaíráshoz. A történeti hűség nem zárja ki a költői szabadságot, bár maga Shakespeare sem volt mindig hű a történelemhez.

Szigligeti 1845-ben írt *Gritti* című darabjára a *Rómeó és Júlia* és a *Julius Caesar* hatott. Gritti népláztatása emlékeztet Antoniuséra, amely a világirodalom egyik legbravúrosabb szónoki műve. Shakespeare-nél új személy jelenik meg a színpadon: „a nép, mint határozó, rábeszélhető, cselekvő collectivitás” (lásd *Coriolanus*, *Julius Caesar*). „A tömegnek külön lelke van. Nincs felelősség-érzéke, mint az egyesnek, ezért is merészebb és hevesebb. Kevesebbet gondolkodik, tehát nagy az utánzóhajlama. Ezért végletes és gyors a tömeg cselekvése” (RIEDL Frigyes).

Az Othello-témát dolgozzák fel: Garay János *Ország Ilonája* (1837), Eötvös *Bosszú* című szomorújátéka és Szigligeti több drámája, mint a *Gerő* (1844), *Az egri nő* (1851), *A cigány* (1853), *Török János* (1870). A nagy elődöt nem tudják követni a lelki folyamatok ábrázolásában, csupán e processzusok eredményét látjuk.

Shakespeare vígjátékai kisebb mértékben hatottak irodalmunkra. A már említett Vörösmarty-darabban, *A fátyol titka*iban és Szigligeti *Rózsa* című vígjátékában mutatható ki Shakespeare-hatás, valamint Rákosi Jenő nyomán az újromantikusok kapcsolódtak a shakespeare-i előzményekhez. Itt kell megemlíteni Dóczy Lajos *A csók* (1874), Csiky Gergely *A jóslat* (1875) és *Az ellenállhatatlan* (1878), illetve Bartók Lajos *A legszebb* (1860) című darabjait. Az újromantikusok művei közül a leginkább shakespeare-i Rákosi Jenő *A szerelem iskolája* (1874) című regényes színműve, amely következetes jellemfestésre törekszik. *A makrancos hölgy*, a *Téli rege* és a *Cymbeline* hatása mutatható ki az angol tradíció egyik tehetséges kései képviselője, Tardos-Krenner Viktor *Nero anyja* című drámáján, amely sikertelensége ellenére is jelentős irodalmi alkotás. Korának kedvelt drámái: Szathmáry Király Antal: *Az oltovány*, Obernyik Károly: *Messias* (1843) és Czakó Zsigmond:

Könnyelműek (1847) című művek. Utóbbi Lear-hatást mutat.

Shakespeare nemcsak a drámairodalomra gyakorolt nagy befolyást, hanem a lírára is. Vörösmarty *Az úri hölgyhöz* című költeménye Lear lányait, Regant és Gonerilt juttatja eszünkbe. Petőfi nagy rajongója volt Shakespeare-nek. „Shakespeare egymaga fele a teremtésnek. Ő előtte tökéletlen volt a világ... neki jutott örökségül a világ szellemi ecsetje...” – írta elragadtatással az angol drámaíróról. Amit róla mondott, „az valósággal prózában írott dicsének, mely felülmúlja mindazt, amit előtte és utána valaha irodalmunkban Shakespeare-ről mondtak” (BAYER József). Színészként Hamletet szerette volna eljátszani, de csak Lear bolondjaként léphetett fel Kecskeméten.

Thorsteinssen Steingrim, Petőfi izlandi fordítója összehasonlította *Az örült* című költeményt Shakespeare örülési monológjaival. Petőfi versében is megfigyelhető, hogy „az örült zavart beszédében értelmes titkos vonatkozás van a valóságra” (RIEDL Frigyes).

1831-ben az Akadémia kezdeményezésére a Shakespeare-honosítás határozott irányítást kapott. Az 1837-ben megalakult Nemzeti Színház is művészi fordításokra ösztönözte költőinket.

1842-ben mutatták be a *Julius Caesart* Vörösmarty fordításában, de az 1840-es évek elején színrekerülő Shakespeare-darabokat zömmel még lelkes, ám költői tehetséggel nem rendelkező színészek (vagy nem túl jelentős írók) átültetésében adták elő. (*A velencei kalmár* – Lukács Lajos, *Coriolanus* – Egressy Gábor, *Othello, III. Richárd* – Vajda Péter, *Macbeth* – Egressy, *Rómeó és Júlia* – Gondol Dániel, *IV. Henrik* – Matisz Pál, Egressy.)

Az 1840-es évek fokozott Shakespeare-kultuszában nagy szerepe volt a kor kiváló színészének, Egressy Gábornak. 1847-ben jutalomjátéku választotta a *III. Richárdot*. Petőfi az Életképekben méltatta barátja játékát, s ebben a cikkében Shakespeare-bámulatának is kifejezést adott: Shakespeare „fölhozta a szív tengerének legmélyebben fekvő gyöngyeit... Nincs az az indulat, az a szenvedély, az a jellem, melynek mását nem adta...”

Egressy Gábor 1848-ban javaslatot terjesztett elő az Életképekben a teljes Shakespeare-életmű lefordítására. A három legnagyobb magyar költő, Arany János, Petőfi Sándor és Vörösmarty Mihály vállalkoztak a fordításra, amelynek költségeit az egész nemzet vállalta volna. Olyan indítvány volt ez, amely szinte páratlan a világirodalomban.

Egressy egész pályája a Shakespeare-kultusz szolgálatában telt el. Szerepeire tudományos módszerekkel készült fel: alapos kortörténeti tanulmányokba mélyedt.

Már 1848 előtt is történtek kísérletek és indítványok a Shakespeare-oeuvre lefordítására. 1842-ben írta Bajza: „...igen kívánatos volna Shakespeare műveit nálunk is megkedveltetni, meghonosítani.” A közönséget hozzá kell szoktatni ahhoz, hogy a „színpadi csecsebecsék, üres spectaculumok és semmiségek helyett való dolgokhoz szokják, olyanokhoz, melyek a művészet lényegét teszik.”

Lemouton de Boidofre Emília már 1845-ben tervezte az egész életmű lefordítását, de erejét és tehetségét felülmúlta vállalkozásának nagysága. A tervezett füzet sorozatból csak néhány jelent meg, művészietlen, gyenge fordításokban.

1846-ban Szigligeti Ede akadémiai székfoglaló értekezésében kifejtette: Shakespeare-nek képzetesebb színészek és közönség kell, mint Scribe-nek, Dumasnak vagy Hugonak.

A nagyjelentőségű Egressy-indítvány után mindhárom költő fokozott kedvvel látott munkához. Petőfi a *Rómeó és Júliát*, majd a *Coriolanust* fordította. (Az előbbiből csak részlet készült el.) „A coriolanus-i jellemvonások, a közömbösség hiánya, váltakozó érzelmek, szenvedélyes dac, kihívó büszkeség, a képben való gondolkodás megfelelték Petőfi lelkületének” (RIEDL Frigyes). Az *Életképek* 99. száma közölte a fordítás egy részletét. 1848. március 21-én kelt levélben Petőfi arról adott hírt Aranynak, hogy *Coriolanus*-át már nyomják. Az 1848. január 16-i Pesti Divatlapban Vahot Imre tájékoztatta az olvasókat Vörösmarty és Petőfi fordítási terveiről. „...oly nagy költő műveit, mint Shakespeare, csak ily nagy költők fordíthatják le, a lehető legnagyobb hűséggel” – írta Vahot.

A mindent elsöprő erejű nagy nemzeti megmozdulás azonban meghiúsította a fordítási terveket. A nemzet, a szabadság ügye mindent háttérbe szorított.

Az 1850-es évek általános letargikus időszakában továbbra is jelentéktelen fordításokban adták a Shakespeare-darabokat, kivétel Szász Károly *Antonius és Cleopatra*-fordítása, amely már műfordítói igényrel készült.

1853 novemberében a beteg, meggyötört lelkű Vörösmarty Pestre látogatott. Ezt követően – 1854 elején – adott hírt a Budapesti Híradó a költő fordítási terveiről: a *Leart*, majd a *Rómeó és Júliát* ültetné át

magyarra (az előbbi elkészült, az utóbbi – Vörösmarty korai halála miatt – nem valósult meg).

Gyulai Pál Arany Jánost, majd Szász Károlyt is biztatta, hogy fordítsanak Shakespeare-t. Az 1850-es évek egyik jelentős kritikusa, Salamon Ferenc szintén a Shakespeare-honosítás ügyén munkálkodott.

1857-ben a Szépirodalmi Közlöny felelevenítette Egressy eszméjét (névének említése nélkül) – ám sikertelenül. A fenti újság 1858-as vitacikke hű képét adta az 50-es évek irodalmi közállapotainak.

„Élünk egy napról a más napra, megvetvén a tanulmányt, mit a múlt nyújt, és nem gondolva olyan eszmék és igék csoportosításával, melyeknek jövődjük lehetne.” Az irodalom stagnálásának, hanyatlásának oka szerinte az irodalmi kritika teljes hiánya. Aranynak is hasonló a véleménye, amelyet 1854-ben kelt levelében közölt Tompával: „...nálunk a bírálat minden egyéb, csak nem bírálat, azaz olyan, miből az író vagy tanulhatna, vagy büszkeséget, a jövőre kitartást, kedvet stb. meríthetne. Czigányos magasztalás vagy otromba szidalom az egész; tertium non datur!” Ezen az irodalmi állapoton Arany szerint remekművek fordításaival lehet csak javítani.

A teljes magyar Shakespeare-életmű ügye azonban váratlan fordulatot vett. A Szépirodalmi Közlöny 1858. október 28-i száma közölte az örömhírt, mely szerint Tomori Anasztáz – Theodorovits, dunaföldvári szerb kereskedő fia – vállalta magára az irányítást és a költségeket.²

1858-ban a Shakespeare-fordítás ügyét Arany és a Kisfaludy Társaság irányítása alá helyezték, amikor a császári udvar hosszú évek után ismét engedélyezte a Társaság fennállását és üléseit, bár cenzúrázott, megalázó körülmények között. Toldy Ferenc három nagy munkát indítványozott: 1. Széptudományi enciklopédiát, 2. Teljes magyar Shakespeare-kiadást, 3. Külföldi Regénytár megindítását.

Megalakult a Shakespeare-bizottság. Tagjai a következők voltak: Arany János, Csengery Antal, Jókai Mór, Lukács Móric, Szász Károly, Szigligeti Ede. Ekkor sokan úgy látták: az eredeti magyar drámairodalom szorulhat háttérbe a nagyszámú fordítás miatt.

² Tomori, aki nemcsak nevében, hanem érzéseiben is magyarrá lett, az eredeti magyar irodalom és kulturális élet fejlesztésére is törekedett. Egy történeti drámapályázat díjával 100 aranyat tűzött ki, melynek eredményeként megszületett Jókai Mór *Könyves Kálmán*, Obernyik Károly *Brankovics György* és Hegedüs István *Bibor és gyász* című drámája.

Ugyanakkor a tekintélyes Gyulai Pál a fordítások ügye mellett szólalt fel.

1878-ban végre elkészült a „teljes magyar Shakespeare”³ „...magyar classikussá vált, a magyar költészetnek és színpadnak értékes, élő és ható elemévé” (RIEDL Frigyes).

Magas színvonalú Shakespeare-tanulmányok jelentek meg a XIX. század végén és a XX. század elején, mint Greguss Ágost, Alexander Bernát, Bayer József munkái. 1911-től kezdődően a Kisfaludy Társaság Magyar Shakespeare-Tára minden évben kiadta kötetét.

A XX. századi Shakespeare-kultusz azután minden addigit felülmúlt. – „Avon hattyújának” művei maiak, mert örökvényűek. Hogy ki volt Shakespeare,

3 A korabeli Shakespeare-fordítások legnevezetesebb darabjai: *Julius Caesar* – Vörösmarty Mihály (1840); *Lear király* – Vörösmarty Mihály (posztumusz megjelenés: 1856); *Coriolanus* – Petőfi Sándor (1848); *Szentivánéji álom* – Arany János (1864); *Hamlet* – Arany János (1867); *János király* – Arany János (1867); *Antonius és Cleopatra* – Szász Károly (1866); *Vihar* – Szász Károly (1871); *Rómeó és Júlia* – Szász Károly (1871); *III. Richárd* – Szigligeti Ede (1878).

az ember, azt a kutatások ellenére ma is misztikus homály takarja. Ő maga volt Prospero, aki varázshatalmával a föld szörnyeinek, tündéreknek, indulatoknak egyaránt ura volt. „...égi zenét idézek... / ...s aztán pálcám eltöröm, / Több öltre ásom föld alá, s a tenger / Mérőlánc által eddig el nem ért / Mélyébe hányom könyvemet.”

Felhasznált irodalom:

BAYER József: *Shakespeare drámái hazánkban*, Bp., 1909, Franklin

BENEDEK Marcell: *Shakespeare*, Bp., 1957, Bibliotheca

CSÁSZÁR Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*, Bp., 1917, Franklin

GREGUSS Ágost: *Shakespeare pályája*, Bp., 1880, Ráth Mór

HEVESI Sándor: *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések*, Bp., 1919 (1920), Táltos

RALEIGH, Walter: *Shakespeare*, Bp., 1909, MTA

RIEDL Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*, Bp., é. n. (1911–1920 között), Lampel, Franklin Nyomda

Noé